

Сердюк І. Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр. як джерело для вивчення історико-демографічних характеристик міського населення Гетьманщини / Ігор Сердюк // Гістарычная ўрбаністыка: асновы метадалогіі і крыніцазнаўчая база: зб. навук. арт. / ГрДУ імя Я.Купалы; рэдкал. І.В. Соркіна (адк. рэд.) [і інш.]. – Гродна: ГрДУ, 2012. – С.139–147.

В статье изучается Румянцевская опись Малороссии 1765–1769 годов. На примере Нежина и Стародуба анализируется потенциал описи как источника для изучения демографических характеристик население городов Гетьманщины второй половины XVIII века.

Вивчення демографічних характеристик населення міст середньовіччя і раннього нового часу стало одним з традиційних напрямів зарубіжної урбаністики. Міська антропологія, яка вивчає функціонування соціуму міста, як єдиного організму, досліджує демографічні процеси для відображення різних сторін розвитку цього організму. Дані історичної демографії дуже важливі для вивчення повсякденності, сім'ї і приватного життя, різних проблем гендерної історії. Дослідники звертають увагу на особливості статево-вікового розподілу, шлюбність, структуру сім'ї, народжуваність і смертність, рівень дитячої смертності, міграції, тощо. У цих демографічних характеристиках відображаються соціальні і соціокультурні процеси, що відбувалися у міському суспільстві.

Вже на початку 1980-х років бібліографія європейської історичної демографії 1500 – 1820 р.р. нараховувала понад 700 праць [1, с.6]. Їх методологічною основою стали методики роботи з джерелами облікового характеру: документами церковно-метричного обліку, матеріалами переписів населення, тощо. Більше того, в історичній демографії до сьогодні сформувалося кілька шкіл, найпотужнішими з яких є французька та англійська, котрі спромоглися реалізувати велетенські проекти з вивчення демографічної історії своїх країн. У Франції в ході реалізації такого проекту (з 1950-х рр. до 1987 р.) було опрацьовано понад 66 тис. записей про смерті та шлюби у французьких містах, починаючи від епохи Людовіка XIV [20; 21].

Англійський проект був ще масштабніший, його творці спромоглися опрацювати записи про 3,7 млн. актів шлюбів, хрещень і смертей. Усю роботу координувало об'єднання з вивчення історії народонаселення при Кембріджському університеті під керівництвом Едварда Ріглі (Edward Wrigley) та Роджера Скофілда (Roger Scofield). Їхнім досягненням є узагальнення результатів даного проекту (окремі праці щодо населення Англії та англійської сім'ї) [24; 25], а також заснування спеціального журналу «локальних демографічних студій». Починаючи з 1968 р. й до сьогодні у світ вийшли понад 80 номерів цього журналу, на сторінках котрого можна знайти практичні

дослідження, присвячені більшості історико-демографічних проблем (з відповідними коефіцієнтами, обрахунками та їх тлумаченням) [23].

Важливим досягненням в царині польської історичної демографії є праця польського вченого Цезарія Кукльо (Cezary Kuklo) «Демографія Речі Посполитої». Ця робота цікава також і з точки зору наявності значного обсягу фактичного матеріалу, котрим можна послуговуватися для порівняння демографічних характеристик населення Гетьманщини з аналогічними характеристиками соціуму Речі Посполитої [22].

Натомість, в сучасній українській історіографії наявні лише поодинокі праці, що, хоч певною мірою присвячені демографії населення Гетьманщини. При цьому вже склалися всі можливості для таких досліджень: виявлено значним масив статистичних джерел, документів церковно-метричного обліку; стали доступними відповідні сучасні методики їхньої обробки, а також кращі здобутки світової історіографії.

Серед облікових джерел історії Гетьманщини XVIII ст. (компути, ревізії, описи, тощо) одним з найважливіших для вивчення міського населення Гетьманської України є Генеральний опис Малоросії 1765–1769 р.р. В історичній літературі його прийнято називати Румянцевським – за прізвиськом ініціатора його проведення генерал-губернатора П. О. Румянцева. За своїм змістом і обсягом опис є унікальним джерелом інформації, оскільки його 969 книг містять дані перепису населення близько 3,5 тис. населених пунктів Лівобережної України [3, с.4-12].

Наукова розробка джерела розпочалася ще у 60-х роках XIX ст. працями О. Лазаревського, Д. Багалія [2], І. Луцицького [8] і триває до нашого часу. Всі дослідники відмічають виняткову історичну цінність опису, і вивчають його, у першу чергу, як джерело для дослідження соціально-економічних відносин [5], класового розшарування міського населення [6], метрології [7, с.102], тощо. А його можливості для вивчення демографічних характеристик міського населення залишаються маловідомими історикам.

Матеріали опису зберігаються у фондах Центрального державного історичного архіву України у м. Києві (Ф. 57). В них зосереджені дані перепису 18-ти міст: Гадяча, Глинська, Києва, Козельця, Коропа, Кролевця, Лохвиці, Лубен, Мглина, Ніжина, Новгородки, Переяслава, Полтави, Почепа, Ромен, Стародуба, Хорола, Чернігова [3].

Проте вказані міста по-різному представлені в джерелі, оскільки документи перепису окремих населених пунктів майже повністю втрачені. Наприклад з опису Хорола залишився лише один аркуш [18], Гадяча – дев'ять аркушів. Описи таких міст, як Ніжин, Полтава, Переяслав, Стародуб збереглися практично повністю [3]. Інформаційний потенціал Генерального опису ми будемо аналізувати на прикладі Ніжина та Стародуба – полкових міст, з чисельним населенням, дані перепису якого повністю вціліли.

Матеріали перепису міста Ніжина знаходяться у книгах 39, 40, 49, 341, а Стародуба – у 71, 72, 73, 74, 78, 81, 82, 124, 147, 148а. Усі книги (обсягом 300-1200 аркушів) написані скорописом другої половини XVIII ст. місцями складні для читання через механічні пошкодження та згасання тексту. Крім того, складність читання можуть викликати індивідуальні особливості почерку осіб,

які укладали опис. Однак, значною мірою, ці труднощі компенсуються тим, що записи проводилися за визначеним шаблоном. Як відомо було чотири форми переписних листів, одна з яких (перша) була спеціально розроблена саме для міст і містечок [3, с.5].

Інструкція, розроблена за особистої участі генерал-губернатора, вимагала вказання географічного положення міста, опису його укріплень, громадських споруд, ярмарків і базарів, магістратських і ратушних прибутків та проведення подвірного перепису господарств міщан і козаків. Слід також зазначити, що нею не передбачалося отримання таких відомостей від дворян, чиновників і духовенства, через те, що дані про них уже мали знаходитися у полкових канцеляріях [2, с.406].

Дослідники опису, схильні ділити його документи на три групи: 1) матеріали про проведення і організацію опису у полках; 2) відомості про міста, населення і домогосподарства; 3) документи, що підтверджують права власників на нерухоме майно, купчі, гетьманські універсали, царські грамоти, тощо [7, с. 101]. Для вивчення демографії населення міст, найбільш корисними є матеріали другої групи, які створювалися у кілька етапів, перевірялися і уточнювалися, а тому складаються з чернеток та чистовиків.

Чистовики, що містяться у книгах 39, 341 (Ніжин), та 148а (Стародуб), привертають увагу своєю уніфікованістю, більш точними даними. Вони оформлені, відповідно з вимогами, у вигляді таблиці на звороті кожного аркуша і додатку до неї на лицевій стороні наступного. З лівого боку кожної таблиці записані: номер двору, назва вулиці, далі – окремі графи для будівель: помешкань господарів та наймитів, комор, конюшень, сараїв [14-17]. У графі „чини та імена” вказувалося прізвище, ім'я власника двору чи глави родини, його соціальна приналежність: „*мещанин Прокоп Бабичь*” [17, арк.36зв.]. Нижче записувалися його дружина і діти – спочатку хлопці, потім – дівчата. Далі переписувалася решта мешканців двору. Зазвичай це були родичі чи наймити: „...*работник его Яков Игнатов сын...*” [17, арк.37зв.]. У джерелі чітко простежуються родинні зв'язки мешканців двору. Окремими графами записані вік та стан їхнього здоров'я. У лицевій частині зафіксовані права володіння двором, яким шляхом придбаний, прибутки та заняття господарів. Загалом інформація подана чітко, лаконічно, дані уніфіковані, що значно полегшує їхню обробку.

Така форма перепису була загалом витримана в усіх містах. Щоправда подекуди знаходимо й окремі відмінності. Наприклад у Ніжині, таблиця чистовика мала дві додаткові графи де повинен був вказуватися ріст чоловіків: у першій – аршини, у другій – вершки. Щоправда ці графи залишилися порожніми, відомості до них не були занесені [17, арк.36зв.-264зв.]. Чистовик опису Стародуба написаний у вигляді одного документу – таблиці не перериваються іншими даними [15]. Тоді, як у чистовиках опису Ніжина знаходимо інші документи, наприклад копії купчих на нерухоме майно [14, арк.15-16].

Загалом джерело вигідно відрізняється від попередніх ревізій, що проводилися у XVIII ст. в Гетьманщині. Порівняння даних ревізії Стародуба 1764 року з даними Румянцевського опису явно на користь останнього, хоча б

тому, що ревізія не обліковувала жіноче населення, не вказувала стан здоров'я переписаних осіб, тощо.

Спробуємо докладніше розглянути інформаційний потенціал книг опису, як джерела для дослідження демографічних процесів, що відбувалися у міському соціумі Гетьманщини другої половини XVIII ст.

Перепис вказує імена більшості мешканців міст, їх прізвище та по-батькові. Для позначення чоловіків користувалися двома моделями запису: двочленною: „*Иван Круть*” [15, арк.120зв.], і тричленною: „*Никита Тимофеев сын Кононец*” [17, арк.50зв.]. Остання була найбільш поширеною формою запису чоловічого населення в офіційних документах, тоді, як двочленна модель застосовувалася переважно для учнів та найманих робітників. Заміжні жінки здебільшого позначені за двочленною моделлю: ім'я і по-батькові, хоча часто зустрічаємо лише ім'я. Вдови у більшості випадків позначені, як і чоловіки господарі дому: „*мещанина удова Улиана Никитина дочь Будилиха*” [17, арк.38зв.]. Причому вдови могли позначатися не за прізвищем, яке вони носили у шлюбі, а за вуличним прізвиськом. Діти записані лише по іменах.

Аналізоване нами джерело має унікальний обсяг інформації для вивчення антропоніміки окремих населених пунктів і міст загалом. Дослідники мають можливість вивчати особливості вибору імен представниками різних станів міського суспільства, чи поширення імен всередині окремої сім'ї, механізми походження та еволюції окремих імен і прізвищ, тощо. Особливості запису імен представників різних груп населення можуть дати уявлення про різницю їх становища у тогочасному соціумі (наприклад різні моделі запису імен заміжніх жінок і вдів можуть свідчити відмінність їх соціального статусу).

Указання віку жителів міст у чистовиках перепису теж має свої особливості. Зазвичай він вказувався вказується арабськими цифрами, в окремих колонках для чоловіків і жінок. Порівняння опису різних міст свідчить про те, що окремі вікові групи населення залишалися поза межами перепису. Так наприклад, у Ніжині не знаходимо дітей віком до одного року, вони могли бути зараховані до однорічних, або взагалі не рахувалися через високий рівень дитячої смертності у доіндустріальну епоху [14], [17]. У Стародубі, діти такого віку переписані. Для позначення їхнього віку застосовується дріб або пропис: „ $\frac{1}{2}$ ” [15, арк.361зв.], „5 недель” [15, арк.336зв.]. Написання чисел і цифр не складне для читання, але має свої особливості. Так цифра „1” часто більше схожа на літеру „Л”, цифра „3”, коли нечітко виписана, схожа на „5”, перша цифра двозначного числа буває набагато більшою, а друга, інколи або нагадує виносну літеру, або записана в сусідній колонці.

Вік і стать є базовими даними для демографічного аналізу. Сучасні історико-демографічні методики, що базуються на основі використання одного переписного листа (таким є Румянцевський опис) дозволяють досліднику визначити ряд параметрів, які характеризують демографічну ситуацію в міському соціумі [10, с.14-50].

Одним з них є статеві-вікова структура населення. Слід зазначити, що в історичній демографії статевою структурою населення прийнято вважати розподіл населення на чоловіків і жінок. За твердженням спеціалістів, вік є другою важливою демографічною характеристикою. Інформація про вік

окремих людей на момент перепису дозволяє аналізувати вікову структуру населення, досліджувати його розподіл за віковими групами [10, с.63-64].

Крім того, вказані дані необхідні для встановлення окремих показників природного руху населення, які включають в себе народжуваність та приріст населення (рівень смертності на основі одного переписного листа визначити практично неможливо). Ці показники дозволяють визначити коефіцієнти народжуваності, тривалість репродуктивного періоду та його пік у жінок, тощо.

Важливим чинником, який суттєво впливав на формування контингенту мешканців кожного міста були міграційні потоки. Перепис розділяє місцеве і прийшло населення. Місце народження може бути вказане у графі „Чини та імена”, або на лицевій частині аркуша разом з економічними даними. У першому випадку застосовуються формули на зразок: „*мещанинь Стародубский*”, „*уроженець Стародубский*” [15, арк.321зв., 325]. У Ніжині ж вказівка на лицевій частині аркуша не така лаконічна, більш уніфікована і дублює ту, що подана на звороті: „*Оной вертеевский издревле нежинский мещанинь греческого закона...*” [17, арк.63зв.]. У переписі Стародуба таке повторення зустрічається рідко, місце народження здебільшого вказане один раз [15].

У вказаних містах зустрічаємо вихідців з навколишніх сіл, інших полків, інших держав. В Румяцевському описі вказано походження мігрантів, рік коли вони прийшли до міста: „...*грек родимець турецкаго места Турново въ Нежин пришль въ 1736 году...*” [14, арк.715зв.]. Причому дата приходу може бути точною, або приблизною: „...*оттуда малолетнимъ пришль въ Стародубъ обучатся ремеслу шевскаму...*” [15, арк.128зв.]. На основі таких даних можемо вивчати інтенсивність міграцій в різні роки, їхні причини (пошуки заробітку, голод, неврожаї, тощо), вплив на зростання населення конкретного міста, соціальний склад та географію учасників переселенського руху. В окремих випадках перед дослідником відкривається можливість навіть простежити, долю окремих мігрантів.

В описі чітко вказані родинні стосунки мешканців міста, їх сімейний стан і сама його форма відповідає структурі міської сім'ї. Спочатку записаний голова сім'ї. Це не обов'язково найстарший чоловік. Часто на чолі родини виступає жінка-вдова, але і у такому випадку ім'я її покійного чоловіка згадується першим: „...*удова козака...*” [17, арк.36зв.]. Далі йдуть діти, причому спочатку переписані хлопці у порядку старшинства, потім так само дівчата. Після них йдуть решта родичів. Взагалі родинні стосунки мешканців домогосподарства вказані з „прив'язкою” до господаря: „*ево жена*”, „*их дети*”, „*невестка ево*” [14, арк.194зв.], „*ево теща*” [14, арк.195зв.], „*ево племянница*” [17, арк.40зв.]. Така прив'язка може бути опосередкованою: „*племянница ево жены*”, у тому випадку, коли рідство йшло через дружину, чи інших членів сім'ї.

Перепис включає й дані про сімейний стан жителів. Для цього використовуються прямі вказівки: „*холост*” [15, арк.140зв.], „*вдов*” [17, арк.43зв.], „*вдова*” [17, арк.44зв.], або опосередковані: наприклад у жінок „*девка*” [17, арк.230зв.] и „*женка*” [17, арк.76зв.]. Останні терміни застосовуються, незалежно від віку, для позначення заміжніх і незаміжніх жінок. В описі зустрічаємо опосередковану інформацію про повторні шлюби,

наприклад вказівка „*дети отъ ево первой жены*” [15, арк.90зв.], разом з віком цих дітей дає уявлення про приблизну тривалість першого шлюбу і можливість встановлення частоти повторних.

Вказані дані є важливими для вивчення інститутів сім'ї і шлюбу ранньомодерного соціуму. Вони містять інформацію про шлюбний вік, тривалість шлюбу, ситуацію на шлюбному ринку, співвідношення між холостими і одруженими, повторні шлюби та позашлюбні зв'язки. Дослідники сім'ї можуть вивчати її типологію, становище жінки і статеворольову систему, тощо.

Своє відображення у джерелі знайшло й таке поширене тоді явище, як сирітство. Сиротами називають, як малолітніх дітей, так і осіб старших 20-ти років. У багатьох випадках вказується належність сироти до певного стану міського населення, ім'я його батька. В інших зустрічаємо формулу „*за сиротством родства не помнящая*” [15, арк.89зв.]

Чистовики опису містять інформацію про жебрацтво у кожному місті. В розглядуваних нами містах, жебраки супроводжуються традиційною формулою: „*а пропитание имеет с милостыни доброхотных дателей*” [14, арк.72зв.-73] (в Ніжині), „*питаются с прошения милостыни*” [15, арк.281зв.] (у Стародубі). Такий запис робився на лицевій частині аркуша де описувалися домогосподарство і прибутки жителів. У першу чергу він стосувався мешканців шпиталів. Наприклад у описі Стародуба знаходимо 10 шпиталів, в яких проживало від 7 до 13 жебраків: „*в нем нищие*” [15]. На звороті аркуша казано їх імена, стану приналежність, місце народження, вік, стан здоров'я, якщо у шпиталі жили родичі, то їх родинні стосунки [15, арк.169зв.-170, 206зв.-207]. Крім мешканців шпиталів, жебраків знаходимо і серед решти жителів міст. У такому випадку до жінок застосовується термін „*старица*” [17, арк.230зв.], чоловіки записані, як і решта жителів.

Застосовуючи історико-демографічні методик для аналізу даних Румянцевського опису можемо висвітлити різні аспекти життя цих представників міських маргінальних груп: їхню статево-вікову структуру, сім'ю жебраків, розміри їхніх прибутків, ставлення населення до них, джерела поповнення лав жебраків (наприклад з яких станів було найбільше жебраків, місцеві вони чи мігранти з сіл, тощо). Інформація опису проливає світло на функціонування шпиталів, як органів опіки над жебраками. Наприклад у Стародубі знаходимо інформацію, що шпиталь був платний [15, арк.329зв.].

Як жебраки записані й учні міських шкіл [15, арк.170зв.-180, 205зв.-206]. Опис – унікальне джерело інформації про школи другої половини XVIII ст. оскільки висвітлює не лише їх кількість, а й якісну сторону. Вказано імена учнів, вік, стану приналежність, стан здоров'я, місце народження. Загалом демографічні характеристики шкіл виглядають доволі несподівано, як для сучасного уявлення про ці установи.

Зрештою в Румянцевському описі вказано стан здоров'я переписаних осіб. Навпроти здорових у окремій графі стоїть запис „*здоровъ*”(ва) [15], навпроти хворих – вказано їхню хворобу. Оскільки укладачами перепису були не лікарі, хвороби, ймовірно, записувалися зі слів хворих, тому у джерелі відображена народна традиція сприйняття хвороби у ранньомодерному

суспільстві. Ми зустрічаємо констатацію факту хвороби: „болна”, „болен всемь”, „дряхл” [17, арк.82зв.], „увечен”, симптоми чи наслідки: „животом”, „головой боленъ”, „внутреннюю болезнью одержим”, с ума сошл [17, арк.209зв.], „слепа” [17, арк.102зв.], „нема” [17, арк.157зв.]. З хвороб, що ідентифіковані безпосередньо при переписі названі „паралечь” і „черная болезнь” [15, арк.231зв.]. Особи, що мали фізичні вади позначені терміном „калека” [17, арк.119зв.], або ж вказуються самі вади: „крив”, „кривой” [15, арк.77зв.], „хромая” [15, арк.54зв.]. Такі дані дозволяють визначити рівень захворюваності населення, ступінь поширення окремих хвороб і їх особливості у містах, дослідити стан здоров'я представників окремих станів, статей, вікових груп, зрештою простежити вплив хвороб на життя мешканців міст.

Загалом, аналіз Румянцевського опису показав, що документ є надзвичайно цінним джерелом для вивчення різних аспектів функціонування населення міст Лівобережної України другої половини XVIII ст. Його дані містять інформацію необхідну для вивчення демографічних характеристик міського соціуму, зокрема: статево-вікової структури, народжуваності, міграції, шлюбу і сім'ї, стану здоров'я, тощо. Обсяг, зміст і форма опису вигідно вирізняють його з поміж інших статистичних джерел цього періоду. Застосування історико-демографічних методик дозволить повніше реалізувати історичний потенціал цього унікального джерела.

Список джерел та літератури

1. Анри Л., Блюм А. Методика анализа в исторической демографии./ Пер. с франц. С. Хока и Ю. Егоровой – М.: РГГУ, 1997. – 207 с.
2. Багалея Д. Генерельная опись Малороссии. // Киевская старина. – 1883. – №11. – С.402 – 432.
3. Генеральный опис Лівобережної України 1765 – 1769 р.р. Показчик населених пунктів. – К.: Центр. держ. іст. архів УРСР в м. Києві, 1959. – 184 с.
4. Каменский А. Повседневность русских городских обывателей: Исторические анекдоты из провинциальной жизни XVIII века. – М.: Рос. гос. гуманитар. ун-т, 2006. – 403 с.
5. Ковальський І. С. Генеральный опис 1765-1769 рр. – джерело для вивчення соціально-економічних відносин на Лівобережній Україні. // Український історичний журнал. – 1962. – №2. – С.97–101.
6. Кулаковський В. М. Класове розшарування міського населення Лівобережної України у XVIII ст. // Український історичний журнал. – 1980. – №9. – С.86–94.
7. Литвиненко М. А. Джерела історії України XVIII ст. – Харків: Видавництво Харк. ун-ту, 1970. – 204 с.
8. Лучицкий И. Киев в 1766 году. // Киевская старина. – 1888. – т. I – III.
9. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи. (XVIII – нач.XIX в.в.): В 2-х т. 3-е изд. испр., доп. – СПб.: «Дмитрий Буланин». – 2003. – 583 с.
10. Муромцева Ю.І. Демографія: Навчальний посібник. – К.: Кондор, 2006. – 300 с.

11. Перковский А. Українське населення в 60–70-х роках XVIII ст. // Український історичний журнал. – 1968. – №1. – С.107–111.
12. Сварник І. Мар'яна Долинська. Історична топографія Львова XIV – XIX ст. Монографія. – Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2006. – 356 с. // Український гуманітарний огляд. Випуск 12. – С. 227–232.
13. Скубневский С., Гончаров Ю. Города Западной Сибири во второй половине XIX – начале XX в. Електронний ресурс: <http://new.hist.asu.ru/biblio/skubnevski/Andreev.html>
14. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДАК України). – Ф.57. – Оп.1. – Кн. 39.
15. ЦДАК України . – Ф.57. – Оп.1. – Кн. 148а.
16. ЦДАК України . – Ф.57. – Оп.1. – Кн. 341.
17. ЦДАК України . – Ф.57. – Оп.1. – Кн. 341.
18. ЦДАК України оп. 1, кн. 436, арк. 206.
19. Яременко М. Ціна міщанської любові або скільки коштувала прихильність обивателів Києво-Подолу до могилянських студентів. // Соціум. Альманах соціальної історії. – К.: Ін-т іст. України НАН України, 2005. – Вип.5. – С.95–104.
20. Coubert P. Beauvais et la Beauvaisis de 1600 a 1730. – Paris, 1960.
21. Henry L., Blayo Y. La population de la France de 1740 a 1860. – Paris, 2004.
22. Kuklo C. Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej. – Warszawa, 2009.
23. Local Population Studies. Електронний ресурс: <http://www.localpopulationstudies.org.uk/index.htm>
24. Wrigley E., Davies R., Oeppen I., Schofield R. English population history from family reconstitution. 1580–1837. – Cambridge, 1997.
25. Wrigley E., Schofield R. The population history of England. 1541–1871. – Cambridge, 2002.

Відомості про автора

Сердюк Ігор Олександрович – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка.

Поштова адреса: Кафедра історії України, кабінет №19.

Полтавський національний педагогічний університет
вул. Остроградського 2
м. Полтава, Україна, 36003

Телефон: +3 10 8 099 37 65 213

E-mail: Ig.Serdiuk@gmail.com